

QARAQALPAQ NAQIL-MAQALLARINDAĞI MÁMLEKET BASQARÍW TARAWÍNA TIYISLI HÁMELLER HÁM OLARDIŇ GENDERLIK ÓZGESHELİKLERI

Qosnazarova U., Allamberganova G.

QMU, Qaraqalpaq til bilimi kafedrası tayanış doktorantı

Jámıyetlik dúzilis hám sociallıq ierarxiyanıń lingvistikalıq kórinisi xalıqtıń dúnya qarasın, mádeniy kodın, tariyxıy tájiriyesin anıqlawshı áhmiyetli kórsetkishlerden biri esaplanadı. Qaraqalpaq dástúriy jámıyetindegi mámleketlik basqarıw sisteması áskeriy lawazım (lashkerbası), sud (qazı) hám biylikke qatnası bar xalıq wákılleri (aqsaqal, kósem, biy) toparına kırıwshı atamalar arqalı sáwlelenedi hám olardıń hár biri anıq sociallıq roldı, hákimiyat túrin hám jámıyettegi statusın bildiredi. Bul lawazım atamaları tek ǵana mámleketlik dúzilisti emes, al hákimiyat hám er adamnıń puqaralıq statusı arasındaǵı ázeliy baylanıstı sáwlelendiretuǵın genderlik belgilewge de iye. Naqıl-maqallarda usı atamaların teztiz qollanılıwı olardıń jámıyetlik sanada tutqan ornın, hákimiyat obrazı xalıqtıń yadında qalay qalıpleskenin hám gender rolleriniń til modelleri arqalı jetkerip berilgenin kórsetedi.

Gender - sociallıq jaqtan qalıplesken roller hám minez-qulıq úlgerin anlatıwshı túsiniq. Xalıq poetikasında gender belgiler til birlikleriniń mánisin keńeytip, olardı belgili bir jınısqı tán qásiyetler menen baylanıstırıw arqalı milliy dúnya tanıwdıń strukturasına tásir etedi. Mámleket basqarıwı atamaların barlıǵı derlik erkeklerge tán xızmet sıpatında táriyplengen. Bul dástúriy jámıyette hákimiyat institutlarınń genderlik bóliniwge tiykarlanǵanın, al naqıl-maqallarda hákimiyattıń simvolikalıq modeli erkek shaxsı arqalı tanılanın dálilleydi. Máselen, "Biydiń úyi - duwalı, qazınıń sózi - shıpalı," "Kósem sóylese - sheshim tabıladı," "Aqsaqaldan asıp kete almasań" sıyaqlı ǵápler hákimiyat iyeleriniń danalıq, mártlik, sheshenlik sıyaqlı erlerge berilgen pazyiletler menen baylanısqanın kórsetedi.

Solay etip, mámleket basqarıwı atamaların naqıl-maqallarda qollanılıwı gender qatnasıqların, sociallıq roller sistemasın, xalıq bahasın hám dástúriy hákimiyat strukturasınıń lingvistikalıq kórinisin kompleksli túrde ashıw imkanıyatın beredi.

Naqıl-maqallardıń quramında mámleket basqarıwına tiyisli atamalar oǵada kóp qollanılǵan hám biz bunı tómendegi tártipte toparlarǵa bólip úyreniwdi maqul kórdik.

1. Joqarı biylik iyeleri. Bul toparǵa shah, xan, patsha, sultan, ámir sıyaqlı atamalar kiredi. Bular kóbinese absolyut biylikti, el taǵdirine tikkeley tásir etetuǵın adamlardı bildiredi. Semantikalıq jaqtan bul atamalar biylik iyesiniń jámıyettegi er azamatlıq rolin, onıń ruwxıy hám fizikalıq ústemligin belgileydi.

2. Orta buwındaǵı basqarıwshılar (keńesshi lawazımlar). Wázir, hákim, kátquda, bek, bolıs, tóre sıyaqlı atamalar xalıq penen xan arasındaǵı daldalshı adamlardı kórsetedi. Bul topardaǵı adamlar biylik uǵımı aqıl-parasat, sheshenlik hám xalıqqa jaqınlıq penen ólshenedi. Biy menen bolıs atamaları kóbinese ádil tórelilik penen sheshenlik ónerge baylanıslı qollanıladi.

3. Ásker hám jetekshilik lawazım. Láshkerbası,

4. Sud hám huqıqıy biylik iyesi. Qazı,

5. Biylikke qatnası bar xalıq wákılleri. Bunday atamalar toparına aqsaqal, biy, kósem sıyaqlı sózler kiredi [1.1476].

Biz bunnan aldınǵı izertlewlerimizde naqıl maqallardıń quramında qollanılǵan joqarı biylik iyeleri hám orta buwındaǵı basqarıwshılar toparına kiretuǵın atamaları úyrenip shıqqan edik. Al, búgingi izertlewimizde áskeriy, sud hám biylikke qatnası bar xalıq wákılleri toparına kırıwshı atamaları hár tárepleme úyreniwdi maqul kórdik.

Láshkerbası – sózi parsı tilindegi lashkar "ásker, láshker, jawınger topar" degen sózden alınǵan. "Bası" - túrkiy element, "jetekshi, basshı, húkimdar" degen mániste. Demek, "láshkerbası" sóziniń tıp mánisinde "armıyanıń basshısı," yaǵnıy házirgi túsiniqte bas sárkarda, armıya basshısı, áskeriy ministr degen mánisti ańlatadı. Bul atama orta ásirlerdegi Túrkiy hám Orta Aziya mámleketlerinde keńnen qollanılǵan.

Láshkerbası – áskerlerdi basqarıwshı, basqarıp bariwshı, jol baslawshı adam, kisi [5.99]. Naqıl-maqallardıń quramında láshkerbası sózi júdá siyrek qollanılǵan. Mısalı, *Láshkerbası* sheber bolsa, dushpan ayaq astında [6.89].

"Lashkerbası" sózi - er adamǵa tán lawazım ataması. Tariyxıy jaqtan áskeriy basshılıq, urısqa bariw erkeklerdiń wazıypası esaplanǵan, sonıń ushın hayal adam bul at penen atalmaǵan. Biraq, ayırım ańız hám dástanlarda batır hayallar obrazı arqalı "hayal áskerbası ruwxı" sıpatlanıp, gender sheklewdiń ruwxıy jaqtan keńeytilgenin kóremiz. Biraq, rásmiy hám anıq lawazımlıq jaqtan "lashkerbası" tek er adamǵa baylanıslı qollanılǵan.

Qazı sózi arabsha "orınlawshı, ámelge asırıwshı, húkim shıǵarıwshı" degen mánisti ańlatadı [8.19]. Islam dininiń tarqalıwı menen bul atama túrkiy, parsı hám basqa da musulman xalıqlarınıń tiline keńnen sińdi.

Qaraqalpaqlar arasında islam dini ornaǵan dáwirden baslap, qazı ataması da hákimiyat sistemasında turaqlı atama sıpatında qollanıla basladı. Qazı - tek sud lawazımı emes, al ádillik, sháriyat, haqıyqat túsiniqleriniń mádeniy kórinisin bildiredi. Qaraqalpaq jámıyetinde qazı obrazı - tuwrı sózli, dinshil, ádil tóreshi, haqıyqatlıqtıń wákili. Máselen, "Hámme qazı aldında teń" degen princip jámıyette huqıqıy sananıń qalıplesiwine xızmet etken.

Tariyxıy jaqtan qaraǵanda, qazı lawazımı tek er adamǵa tiyisli bolǵan. Bul islam huqıqıy dástúri menen de, patriarxal jámıyet dúzilisi menen de baylanıslı. Hayal-qızlar qazı bolmaǵan, biraq ayırım musulman mámleketlerinde XX ásirde keyin hayal-qızlardıń qazı bolıp xızmet etiw tájiriyesi payda boldı. Qaraqalpaq mádeniyatında qazı - er adamnıń abıraylı, bilimli hám ádil kórinisin qalıplestiredi. Hayaldıń jámıyettegi rolin sheshiwshı emes, másáláhátshı yamasa gúwa dárejesinde kórsetiw sol dáwirdiń gender dúzilisin kórsetedi.

Qazı – din boyınsha biylik etetuǵın adam, diniy huqıq boyınsha húkim shıǵarıwshı, tóreshi [4.315]. Qaraqalpaq folklorındaǵı naqıl-maqallardıń quramında qazı sóziniń jiyy qollanılǵanlıǵın kóriwimizge boladı. Mısalı, *Qazı* – xan aqasında, Qarasha – jar basında [6.34]. Dawageriń *qazı* bolsa, Dadıńdı Alla bersin [7.236]. Qatarına *qazı* bol [7.106].

Házirgi waqıtta Ózbekstanda qazı lawazımı rásmiy mámleketlik sistemada joq. Biraq, bul atama diniy tarawda, yaǵnıy Ózbekstan musulmanları basqarması quramında qazı hám bas qazı lawazımları túrinde saqlanıp qalǵan. Olardıń wazıypası sháriyat tiykarında diniy máseleler boyınsha keńes beriw, neke menen talaq islerine baylanılı máslahatlar beriw sıyaqlı xızmetler bolıp tabıladı.

Aqsaqal. 1. Jası úlken, kópti kórgen, kóp jasaǵan, kátquda, tórelık etiwge jetisken kisi. 2. Hámeldiń túri, belgili bir aymaqa basshılıq etiw ushın saylanıp qoyılǵan adam. [2.75-76] Aqsaqal sózi eki túbirden quralǵan: aq hám saqal. Aq - pákliktiń, danıshpanlıqtıń, hadallıqtıń, turmıslıq tájiriyebeńiń belgisi. Saqal - er adamnıń jası hám mártebesin bildiretuǵın fiziologiyalıq belgisi. Tikkeley mánisi - saqalı aǵarǵan, yaǵnıy ǵarrı adam, biraq semantikalıq jaqtan bul sóz jası úlken, tájiriyebeńi, dana, húrmetli adam degen sociallıq mániske iye. Tariyxıy maǵlıwmatlarda "aqsaqal" sózi áyyemgi túrkiy zamanlardan baslap ushırasadı. Mısalı, Orxon-Enisey jazıwlarında "jasuluq" (aqsaqallar keńesi aǵzası) túsiniǵı menen birge qollanılǵan uqsas sózler bar.

Naqıl-maqallarda aqsaqal sóziniń siyrek qollanılǵan kóremiz. Mısalı, Mısalı, Abıray aqsaqal bolǵanıń, *Bolis* bolsań kisi jer-eń [6.154].

Mánileri 1. Jası úlken, saqalı aǵarǵan erkek; 2. Awıldıń, ruwdıń yaqı eldiń aqılǵóyi, abıraylı qarıya; 3. Húrmetli ata qıyesi (máseleń, "aqsaqallar keńesi") 4. Ayırım jaǵdaylarda húrmetli atama sıpatında - "el aǵası," "ata" sinonimlerinde.

"Aqsaqal" sózi atınan-aq belgili bolıp turǵanıday, tek erkekke tán gender atama. Hayaldıń usı rolge uqsas ekvivalenti sıpatında "aq jawlıqlı ana," "ana" yamasa "húrmetli ájapa" sıyaqlı atamalar qollanıladı. Demek, aqsaqal - erkeklardıń sociallıq abırayı hám danıshpanlıǵın sáwlelendiretuǵın gender belgisi. Ol jámiyetlik hákimiyattıń rásmiy emes, ruwxıy túrin ámelge asıradı.

Kósem sózi túrkiy tildegi júdá áyemgi atamalardan biri. Eski túrkiy tildegi kósüm / kósem forması "aldında júriwshi," "jetekshi," "jol baslawshi" degen mánisti anlatqan. Bul sózdiń túbiri kos - (júriw, sozılıw, alǵa shıǵıw, baslaw) feyili menen baylanısh. Sonıń ushın kósem degen - aldınǵı qatardaǵı adam, jol baslawshi, jetekshi. Qaraqalpaq mádeniyatında jetekshi túsiniǵı tek ǵana siyasıy basshılıqtı emes, al ruwxıy, morallıq hám qaharmanlıq basshılıqtı da anlatadı. Kósem - eldiń jolın anıqlawshi, jámaáttıń baǵdarın kórsetiwshi, mártlik hám aqıl-parasat iyesi.

Tariyxıy jaqtan sárdar lawazımı erkeklerge tán túsiniń esaplanǵan. Qaraqalpaq jámiyetinde jetekshilik - batırлық, hákimiyat hám er adamlardıń siyasıy üstemligin sáwlelendiretuǵın túsiniń. Házirgi waqıtta genderlik jaqtan bul sózdiń biytáreplesiw tendenciyası baqlanbaqta.

Kósem – 1. Hámmege, kópsilikke tanılǵan, kópsilik tárepinen moyınlanǵan ideyalıq, siyasıy basshı. 2. Uriw, qáwim basshıları. 3. Jón-josaqtı biletuǵın, qıyın qıstawda aqıl tabatuǵın kisi, danıshpan [4.230]. Naqıl-maqallardıń quramında qollanıwı júdá siyrek ekenin baqlawımız múmkin. Mısalı, Kósewi joq ot janbas, Kósemi joq jurt ońbas [6.13].

Biy - túrkiy tildegi eń áyyemgi jámiyetlik atamalardan biri. Ol áyyemgi túrkiy tildegi beg, bey, big, biy formalarınan kelip shıqqan. Dáslep bul atama "mirza," "basshı," "aq súyek," "el iyesi" degen mánisti anlatqan. Orxon-Enisey jazıwlarında da bul sózdiń túbiri ushırasadı: beglerim (beklerim, biyerim) dep xan óz keńesgóylerin ataǵan. Demek, biy sózi dáslep hákimiyat iyesi, aqsúyek topar wákili sıpatında qollanılǵan.

Biyler - eldiń awızbirshiligin saqlawshi, millettin morallıq-ádep-ikramlılıq normaların qorgawshi. "Biy" sózi genderlik jaqtan er adamǵa tán atama bolıp qalıplesken. Sebebi, dástúriy qaraqalpaq jámiyetinde huqıqıy hám siyasıy hákimiyat er adamlar qolında bolǵan. Biy bolıw ushın adam: urıw ishinde abıraylı, sózge sheshen, xalıqtıń úrp-ádetin tereń biletuǵın, ádil hám dinshil bolıwı kerek bolǵan. Házirgi kúnde xalıq arasınan jası úlken adam kóshe biyi, awıl biyi etip saylanıp, sol biy barlıq toy-merekelerde shólkemlestiriw jumıslarına basshılıq etedi hám basqalar sol biydiń aytqanın qıladı.

Biy – burın urıw aqsaqalın biy dep ataǵan. Ol áyyem zamanlardan solay atalıp kelip, onnan úlken hámel bolmaǵan [3.98]. Naqıl-maqallardıń quramında biy sózi júdá ánimli qollanılǵan. Mısalı, Besiktegi balanıń, *Biy* boların kim bilsin, Qarındaǵı qarnanıń, Xan boların kim bilsin [6.91]. Kenegestiń *biyi* de ulama, Biykesi de ulama [6.32]. *Biy* ekew bolsa, daw tórtew bolar, Xan ekew bolsa, jurt talaw bolar [6.18]. Elge panasız bolsa saydan bez, námárt bolsa *biyden* bez. [7.182]. Shin *biy* sózińe baǵadı, sum *biy* kózińe baǵadı [7.225].

Mámleket basqarıwı atamaları - xalıqtıń tek ǵana siyasıy-sociallıq tariyxın emes, al gender strukturasını da anıq sáwlelendiretuǵın til birlikleri bolıp esaplanadı. "Áskerbası," "qazı," "aqsaqal," "kósem," "biy" sıyaqlı atamalardıń naqıl-maqallarda qollanıwı olardıń hákimiyat, juwapkershilik, tártip ornatiw, ádillik, jetekshilik sıyaqlı túsinińler menen baylanısh ekenin kórsetti. Bul atamalardıń barlıǵı erkeklerge tán hákimiyat formaları menen baylanısıp, dástúriy jámiyettegi gender ierarxiyasınıń tildegi kórinisin anıqlaydı. Naqıl-maqallarda bul lawazımlar tek ǵana sociallıq status sıpatında emes, al er adamgershilik pazyletleriniń etalon úlgisi, gender normalarınıń turaqlı belgisi sıpatında xızmet etedi.

Genderlik kózqarastan tallaw kórsetkenindey, xalıq tekstlerinde hákimiyat institutı erkeklik baslamaǵa bekitilip, hákimiyat iyesi - erkek, qarar qabıl etiwshi - erkek, ádillikti ornatiwshi - erkek sıpatındaǵı stereotipler bekkem qalıplesken. Bul, bir tárepten, tariyxıy haqıyqatlıqqa súyense, ekinshi tárepten, til arqalı áwladtan-áwladqa ótip kiyatırǵan mádeniy-genderlik kodtıń turaqlılıǵın kórsetedi. Hákimiyat penen baylanısh naqıl-maqallarda hayal obrazı ushıraspawı - dástúriy hákimiyat strukturasında hayal-qızlardıń rásmiy lawazımlarǵa tartılmaǵanlıǵın, gender belgilewdiń bolsa til dárejesinde bekkem ornalasqanlıǵın dálilleydi.

Juwmaqlap aytqanda, maqal-maqallarda mámleket basqarıwı atamaların qollanıwı tek ǵana leksikalıq yamasa tariyxıy qubılıs emes; ol sociallıq strukturanı, gender roller sistemasın, dástúriy hákimiyat modelin hám xalıq sanasındaǵı hákimiyat metaforaların tutas óz ishine alǵan quramalı lingvokulturologiyalıq fenomen bolıp esaplanadı. Sonıń ushın bul

atamalarđi gender aspektinde kórip shıǵıw milliy kózqarastı tereńirek túsiniwge, hákimiyat hám jınıs kategoriýalarınıń óz-ara baylanısın anıqlawǵa imkaniyat beredi.

ÁDEBIYATLAR:

1. U. Qo'snazarova. Davlat boshqaruv atamaları va gender. Qo'qon DPI. Ilmiy xabarlar, 9-son. 2025.
2. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi. I tom. Nókis. Qaraqalpaqstan.
3. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi. II tom. Nókis. Qaraqalpaqstan.
4. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi. IV tom. Nókis. Qaraqalpaqstan.
5. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi. V tom. Nókis. Qaraqalpaqstan.
6. Qaraqalpaq фольклоры. 88 том. Нақыл-мақаллар. Нөкіс. Илим. 2015.
7. Qaraqalpaq фольклоры. Көп томлық. IV том. Нақыл-мақаллар. Нөкіс. Qaraqalpaqstan. 1978.
8. Пахратдинов Қ., Өтемисов А. Qaraqalpaq tilindegi шыǵысы арабша сөзлер. Нөкіс. Qaraqalpaqstan. 2015.

Rezyume. Ushbu maqolada lăshkerbası, qazı, aqsaqal, kósem, biy kabi davlat boshqaruvi atamalarining maqol-matallardagi ifodasi va ularning gender ma'nosi tahlil qilinadi. An'anaviy jamiyatda bu lavozimlar erkaklarga xos bo'lgan ijtimoiy rollar bilan bog'liq bo'lib, hokimiyat, adolat, donolik, yetakchilik kabi fazilatlar erkaklik me'yorlari sifatida baholangan. Maqollarda bu atamalar hokimiyatning lingvistik ramzlari sifatida mustahkamlangan va gender stereotiplarini shakllantirishga xizmat qilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, davlat boshqaruv atamalarining lisoniy qo'llanilishi orqali an'anaviy gender iyerarxiyasi, madaniy qadriyatlar va ijtimoiy rollar tizimi namoyon bo'ladi.

Kalit so'zlar: davlat boshqaruvi atamaları, maqollar, gender xususiyati, ijtimoiy rol.

Резюме. В этой статье анализируется отражение в пословицах и поговорках таких терминов государственного управления, как военачальник, судья, аксакал, вождь, бий, и их гендерное значение. В традиционном обществе эти должности ассоциировались с мужскими социальными ролями, а такие качества, как власть, справедливость, мудрость и лидерство, считались мужскими нормами. В пословицах эти термины закрепились как языковые символы власти и служили для формирования гендерных стереотипов. Результаты исследования доказывают, что языковое использование государственных административных терминов отражает традиционную гендерную иерархию, систему культурных ценностей и социальных ролей.

Ключевые слова: Термины государственного управления, пословицы, гендерная идентичность, социальная роль.

Summary: This article analyzes the expression of state governance terms such as military commander, judge, elder, leader, and biy in proverbs and their gender significance. In traditional societies, these positions were associated with men's social roles, and qualities such as power, justice, wisdom, and leadership were valued as masculine norms. In proverbs and sayings, these terms have become established as linguistic symbols of power and have served to form gender stereotypes. The results of the study prove that the linguistic use of state administrative terms reflects the traditional gender hierarchy, the system of cultural values and social roles.

Keywords terms of state governance, proverbs, gender specificity, social role.